

Олена МОРОЗ

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ ЦЕРКОВНИХ ДІЯЧІВ ВОЛИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто основні риси антропоцентризму як провідного концепту релігійно-філософських досліджень, проаналізовано засадничі основи християнського антропоцентризму у творчості представників православного духовенства Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, а також специфіку тлумачення ними антропологічно-гуманістичної проблематики.

Ключові слова: антропоцентризм, гуманізм, гуманістична парадигма, відношення "людина-Бог", православ'я, антропологічно-гуманістичні тенденції.

Постановка проблеми. Початок третього тисячоліття знаменується системними та глобальними змінами, знеціненням загальнолюдських ідеалів, кризою моральних норм тощо. За таких умов все більше актуалізується проблема збереження людством антропоцентричних цінностей. В умовах сьогодення відкриваються нові можливості для з'ясування гуманістичних поглядів окремих дослідників, особливо у контексті християнської цивілізації. На сучасному етапі відбувається помітне зростання ролі релігії, а в річищі православного світогляду особливого звучання набувають антропоцентричні ідеї представників православного духовенства Волині кінця ХІХ – початку ХХ століття: М. Теодоровича, А. Хойнацького, А. Сендульського.

Актуальність теми дослідження зумовлена такими причинами. По-перше, творча спадщина названих церковних діячів є гуманістичною парадигмою релігійно-філософських думок у контексті

православного світогляду, в руслі якого простежується інтерес до антропологічних цінностей сучасності. По-друге, їх творча спадщина є синтезом української та російської релігійно-філософської думки, що зумовлює особливості світогляду названих постатей. По-третє, основні концепти християнського антропоцентризму виражені у сучасному православному дискурсі України. Отже, актуалізація релігійно-філософської спадщини церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття важлива для вивчення антропологічних особливостей філософської думки досліджуваного періоду в Україні загалом та на Волині зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до антропологічної проблематики через призму християнського контексту у релігійно-філософській літературі посилюється. Одне із засадничих понять нашого дослідження – антропоцентризм як сутнісна характеристика філософського вчення, за яким людина є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі [4, 20]. Як суттєвий елемент, антропоцентризм притаманний багатьом релігійно-філософським концепціям.

Світоглядна зорієнтованість гуманістичної школи базується на антропологічному принципі, за допомогою якого розкриваються проблеми буття людини, суті, мети її життя, смерті та безсмертя. Антропоцентризм у християнській теології – у Європі загалом, в Україні зокрема – означає вищість людини над іншими творіннями, відповідальність за долю інших, тому він генетично пов'язаний з гуманізмом. В кінці XIX – на початку XX століття принципи антропоцентризму апелюють до вивчення релігійності окремо взятої особи, оскільки поширеною є думка про “розливання Бога” у колективній свідомості (Д. Мережковський). Така констатація тогочасних реалій була зумовлена зусиллями царської деспотії, головним рушієм політики якої було об'єднання окремих осіб під загальним “куполом” православного вчення, оскільки православна церква і російський народ розглядалися як єдність.

У ракурсі концептуалізації гуманізму на сучасному етапі виникають певні труднощі. Зокрема, розуміння гуманізму як антропоцентризму неухильно передбачає, за словами науковця-педагога Г. Михайлишина, ігнорування або недооцінку космоцентризму, теоцентризму, логоцентризму, соціоцентризму та інших типів пріоритетності. Тому важливим є тверезий, самокритичний

погляд на міру антропоцентризму в гуманістичній парадигмі [3, 110]. З точки зору нашого дослідження, ця думка доречна, оскільки у процесі осмислення антропоцентричних засад релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття послуговуємося розкриттям їх сутності не тільки крізь призму антропологічно-гуманістичних засад, але науковий пошук розгортаємо в координатах “людина-Бог”, “людина-людина”, “людина-історія”.

Методологічною основою аналізу антропоцентризму релігійно-філософської думки кінця XIX – початку XX століття є засадничі положення антропології у контексті гуманізму, релігії, філософії. Гуманістична антропология зародилася в епоху українського Ренесансу (кінець XVI – XVII), мислительна спадщина якої апелювала до філософсько-релігійного осмислення людини, історії, музики, літератури, педагогіки тощо. У філософській думці досліджуваного періоду проблема людини розглядалася у контексті антропоцентризму, за яким “людина – центральна ланка у ланцюгу космічного буття, господар землі, на якій живе, творець вартостей, які оцінює” [1, 297]. Гуманістично-теологічна стратегія була прикута до відношення “людина-Бог”, де буття будь-якої особи розглядалося через призму відношення до сакрального. У такому контексті традиційно виділяють два напрями: апологетика і філософська критика релігії (пантеїзм, деїзм, скептицизм, атеїзм). З точки зору нашого дослідження, увагу привертає перший напрям, оскільки антропологічний вияв релігійно-філософських поглядів представників православного духовенства Волині детермінується ідейними засадами православної апологетики.

Положення християнської антропології лягли в основу творчої спадщини М. Теодоровича, А. Хойнацького та А. Сендульського, сутність якої так чи так апелює до філософського осмислення людини. М. Бердяєв висловлював думку про великий інтерес до людини з боку християнської догматики, в основі якого лежить відношення “людина-людина-Бог”. Християнство, за його словами, залишилося незакінченим одкровенням про абсолютне значення і покликання людини. В. Несмелов бачить у християнстві ідеальну побудову релігійно-філософського мислення, при якому загадка про людину стає дійсно зрозумілою, і можливість вирішення цієї

загадки стає дійсно мислимою [7, 46]. Тобто можемо стверджувати визнання *цінності індивідуальної особистості* в християнській релігії, що є співзвучними з ідеями гуманізму.

Релігійно-філософські погляди церковних діячів Волині розвивалися на принципах антропоцентризму, оскільки кінець XIX – початок XX століття в історії релігійної думки прийнято вважати періодом створення філософської антропології. Роздуми мислителів поступово переносяться від сфери трансцендентного на людину в усіх її ракурсних вимірах. Гуманізація реальності здійснюється через проникнення у найпотаємніші глибини людини, її буття. Кінець XIX століття, як стверджує філософ-богослов В. Зеньковський, характеризується верховним принципом моралі та й усього світогляду, вірою в особистість, в її творчі сили, захист “природних” рухів у душі і наївна віра в “розумний егоїзм” [2, 313]. Отже, побудова гуманістичної парадигми релігійно-філософських поглядів тяжіє до філософської антропології в релігійній площині, яка визначає гуманістично-антропологічні засади творчої спадщини досліджуваних постатей.

В епіцентрі наукового зацікавлення дослідників України переважно перебувають фрагментарні характеристики культурно-освітньої, релігійно-філософської, історико-краєзнавчої діяльності церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття; недостатньо у наукових розвідках представлено аналіз гуманістичних концептів в українській православній традиції; неопрацьованими залишаються питання антропологічного виміру релігійно-філософських поглядів мислителів минулого століття на становлення філософської думки України в цілому та на Волині зокрема.

Метою статті є, по-перше, з’ясування основних рис антропоцентризму релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття; по-друге, визначення засадничих положень християнського антропоцентризму у творчій спадщині М. Теодоровича [6], А. Хойнацького [8], [9] та А. Сендульського [5] через призму координат “людина-Бог”; по-третє, розкриття основних рис антропологічно-гуманістичної проблематики як складової релігійно-філософських поглядів досліджуваних постатей.

Релігійна антропологія апелює до духовного та тілесного начал у людині, тлумачення її сутності у контексті визнання вищої

сили Бога. Антропологічні аспекти у контексті релігії та філософії взаємопов'язані, спрямовані на вивчення цілісної сутності людини (фізична, психічна, емоційна, духовна сфери), притому релігія більше апелює до трансцендентного, а філософія визначає діяльнісні мотиви у процесі смисложиттєвого ствердження людини.

Згідно з християнською традицією, людина розглядається у триєдиному статусі, який апелює до індивідуального, соціального та трансцендентального її початків. Православна антропологія розглядає цілісність людини, яка зумовлена єдністю фізичної і духовної істоти, а також як задум та найдосконаліше творіння Бога. У цьому контексті аксіологічний аспект релігійно-філософських поглядів православних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття трактувався через призму духовних цінностей, які слугували невід'ємним атрибутом людської свідомості у прилученні до духовного (сакрального, Небесного) на противагу матеріальному. Реалізація принципу антропоцентризму у руслі християнської антропології у цьому разі полягала в тому, що перевага надавалася тим ціннісним орієнтаціям, які сприяли насамперед задоволенню духовних потреб, завдяки яким людина ставала ближчою до Бога (богоуподібнювалася) і виконання яких було обов'язковим для православного вірянина.

Людське життя у релігійних поглядах названих церковних діячів усвідомлюється як відношення до сакрального. Варто зазначити, що встановлення духовного контакту в системі відносин “людина-Бог” можливе завдяки “чистоті” людського серця та думки, якими людина оволодіває в результаті прощення та відпущення гріхів. Так, священник-практик А. Сендульський стверджував, що людина повинна прощати своїм близьким усі їх образи, всі їх кривди, інакше Господь не відпустить їй гріхів, якими вона щохвилини і щогодини гніває Його доброту і ображає Його безмежну милість [5, 708]. Отже, гріх проти любові до Бога породжує самолюбство, норовливість, твердосердя, оскільки фундаментальним принципом Бога, світу і людини є любов.

Антропоцентризм релігійних поглядів церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття полягає у зверненні до окремої людини як джерела Добра і Зла та перебудові її внутрішнього світу. Важливу роль у цьому процесі відіграє прощення, особливо щиросердечне, завдяки якому людина може

стати ближчою до Бога, звільнитися від тягара гріхів. “Коли людина носить образу глибоко в серці, продумуючи шляхи помсти навіть під час розмови з Богом, така молитва зі злом у серці і гнівом на ближнього свого не принесе ніякої користі, а, навпаки, спричинить шкоду, оскільки перетвориться у гріх. Зі злом у серці ходити до церкви злочинно і богопротивно” [5, 709]. Особлива увага акцентується на внутрішньому богошануванні через молитву, відвідини церкви тощо.

Побудова гуманістичної парадигми релігійно-філософських поглядів М. Теодоровича, А. Хойнацького та А. Сендульського тяжіє до засадничих положень християнського антропоцентризму через призму теоцентризму, а тому апелює до людинолюбства, пошуку світоглядних морально-ціннісних орієнтирів у площині визнання єдиного Бога Абсолютним началом та центром Всесвіту. Однак варто зазначити, що реалізація концепту християнського антропоцентризму у працях церковних діячів досліджуваного періоду атрибується “особливим” типом осмислення буття православного християнина, враховуючи специфічні особливості національних духовних чинників, менталітету, релігійних традицій тощо.

Антропологічні концепції в контексті православ’я апелюють до вчення про “образ і подобу Божу”, тобто до розгляду цілісності людини у контексті відношення до Бога та світу загалом. Матеріальне і духовне начало людської істоти, сутність людини йде від Бога і через неї повертається до Бога назад. Бог створив людину і пізніше через людину перевіряє результати своєї роботи. Отже, антропоцентризм релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття детермінується теїстичним характером релігійно-богословської думки, оскільки Бог визнається творцем і вседержителем світу, який людину робить людиною і вимагає звіту про свою людяність. Бог поставив людину у центр світу і для неї створив світ. Людина – основний об’єкт його діяльності.

Реалізацію концепції теїзму крізь призму антропоцентризму маємо у працях православного апологета М. Теодоровича, який розглядає екзистенцію людини як вічну філософську таємницю, розгадавши яку, людина стане рівною Богові. “Якби людина повністю пізнала Бога, то вона перестала б бути людиною, а Бог – Богом. Треба бути рівним Богові, щоб пізнати Його досконалість”

[6, 597]. Отже, своєрідність теїстичних думок М. Теодоровича полягає у богопізнанні та богоуподібненні людини постійним удосконаленням, пізнанням себе та світу. В іншому теологічному ракурсі трактує Божественну сутність А. Хойнацький: Бог як першопричина світу є як “незліченна Благодистія” та “безкінечна Правда” [8, 275]. Отже, Бог визначається не як потойбічне та трансцендентне, а який розкривається в людині. Тлумачення теїстичної концепції у творчості А. Сендульського тяжіє до положення про звітність людини перед Богом, сутність якого розкривається через постійний контроль за людською діяльністю – Бог перевіряє результати праці свого найдосконалішого творіння на землі.

Отже, можемо твердити, що тлумачення теїстичної концепції відбувається у площині “людина-Бог”, остання є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються в ньому. Проблема людини нерозривно пов’язана з розв’язання проблеми Бога, оскільки проблему людини неможливо обґрунтувати, не з’ясувавши проблеми Бога.

Концептуалізація творчої спадщини М. Теодоровича, А. Хойнацького та А. Сендульського потребує виокремлення засадничих ідей у процесі тлумачення цілісності людини у руслі християнських чеснот, національних духовних традицій тощо. Кристалізація антропоцентризму релігійно-філософських поглядів церковних діячів досліджуваного періоду апелює до антеїзму, кордоцентризму та екзистенціальних тенденцій, які складають основу концепції християнського антропоцентризму у творчій спадщині досліджуваних осіб.

З огляду на позицію християнського антропоцентризму, церковні діячі Волині кінця XIX – початку XX століття людське існування трактували через відношення “людина-Інший”. У ролі останнього виступали народ, Батьківщина, рідна земля предків тощо. Становлення смисложиттєвого призначення людини, на переконання М. Теодоровича, А. Хойнацького та А. Сендульського, має антеїстичну основу, яка виражалася у тісному контакті та любові до рідної землі. У цьому контексті концепція антеїзму у творчій спадщині досліджуваних постатей займає провідне місце, оскільки ідейною основою праць виступає думка про святість Волинської землі, яка мотивована найперше існуванням Свято-

Успенської Почаївської лаври, життям та діяльністю на Волині святих отців православної церкви – преподобного Іова, ігумена Почаївського; преподобного Валаама, ігумена Печерського; преподобного Стефана, єпископа Печерського та ін.; особливим типом релігійної свідомості мешканців Волинської губернії.

Ставлення людини до світу та духовного спадку відбувалося через призму релігійного світобачення, простежувався тісний зв'язок особи з рідною землею. Вся духовна еволюція людини здійснювалася у царині релігійної свідомості з точки зору засадничих положень православного вчення. Протоієрей А. Хойнацький у науково-філософській роботі “Патерик Волино-Почаївський” стверджує, що волинський народ завжди володів багатим духовним спадком, оцінивши який, кожна людина зможе “ще з більшою відвагою помолитися Господу Богу в повній вірі, що її молитва буде окрилена святими і дієвими молитвами більш близьких до неї молитовників, пов'язаних з нею єдністю крові та походження або місцем проживання”, а в діяльності святих угодників побачити “піднесення православ'я, зміцнення в ньому його святості” [10, 15]. Отже, зв'язок із рідною землею наповнює душу людини потужною духовною силою, яку може дарувати тільки Бог. У цьому контексті ідейна єдність людини з рідною природою становить сутність антеїстичної основи християнського антропоцентризму.

Антеїстичну основу праць М. Теодоровича та А. Сендульського складають описи міст та сіл Волинської губернії. Зокрема, перший є автором п'яти томів історико-краєзнавчого матеріалу, другий написав понад 40 історико-статистичних описів та нарисів про церкви Волинської православної єпархії та міста і села Волинської губернії досліджуваного періоду. Реалізація концепту антеїзму у творчій спадщині згаданих осіб більше тяжіла до вивчення та ознайомлення людини з історією своєї рідної землі, вироблення патріотичних почуттів та гордості за свій рідний край через знання етнографічного, історико-релігійного, фольклорно-побутового, краєзнавчого аспектів його буття.

Однією з важливих рис християнського антропоцентризму, на основі якого побудована гуманістична парадигма творчої спадщини церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття, є емоційно-чуттєвий чинник людської життєдіяльності. Концептуалізація гуманістичних поглядів репрезентована через

призму одного з провідних складових українського менталітету – кордоцентричності, ірраціоналістичні витoki якої беруть початок із особливого типу релігійності, який апелював до сприйняття світу іншої людини як найдосконалішого Божого творіння через віру у трансцендентне.

Концепт кордоцентризму у руслі християнського антропоцентризму атрибується ніжним ставленням людини до Іншого, шанобливим тлумаченням усього, що відчувається серцем, а тому не потребує теоретизованих богословських систем, оскільки відкидає цінність людського розуму у пізнавальному процесі. Так, церковний діяч Волині, священник-практик А. Сендульський у релігійних розвідках застерігає: “Нехай не буде місця в нашому серці для ворожнечі, заздрості, жорстокості і злопам’ятності” [5, 709]. Натомість серце повинно бути наповнене любов’ю, і, насамперед, до Бога, оскільки Він – єдиний початок будь-якої людської сутності. Отже, концепт кордоцентризму А. Сендульського трактується через тріаду відношення “людина-Інший-Бог”.

Реалізацію концепту кордоцентризму бачимо у праці протоієрея А. Хойнацького, присвяченій посмертній згадці про студента Тихона Стемковського: “Студенти сердечно любили Тихона Васильовича і поважали його за лагідний і рівний характер, добре християнське віруюче серце і надзвичайну стійкість християнського терпіння в перенесенні жакливної хвороби” [9, 800 – 801]. Протоієрей згадує про особливості проведення заупокійної ектенії: “Не шумним було це поминання, але воно було щирим тому, що було від серця. І ми віримо, що цей трепетний крик юних товариських сердець не залишиться без дії в очах Божих” [9, 801]. Концепт кордоцентризму безпосередньо пов’язаний із містикою філософського осмислення явищ буття через призму серця віруючої людини у площині християнської заповіді любові, зокрема до ближнього свого.

Провідна концепція християнського екзистенціалізму, яка стала об’єднуючим чинником російської та української релігійної філософської думки, тісно пов’язана із внутрішнім світом конкретної людини, її стражданнями, тривогами. Вихід із критичних життєвих ситуацій полягав у глибокій вірі в Бога, який є опорою у процесі подолання страхів. Основна увага церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття апелювала до відносин людини з

Богом і світом шляхом удосконалення внутрішнього світу людини. Екзистенційні тенденції порушені у моральних повчаннях священника-практика А. Сендунського, який стверджував, що життя людини реалізується у прагненні поріднитися з Богом, бути вірним виконувачем Його Заповідей, жити за законами справжнього християнина: “Ми повинні з усіма жити по можливості мирно і дружелюбно, все покривати любов’ю, і в такому випадку благословення Боже буде спочивати на нас і на наших рідинах, а в майбутньому житті отримаємо нагороду на небі” [5, 709]. Загалом, церковні діячі Волині кінця XIX – початку XX століття відмовляються від раціональних схем і розвивають релігійно-філософську концепцію екзистенційного характеру, за якою на першому місці перебуває образ людини в її повсякденному житті з безліччю нерозв’язаних проблем.

Звісно, в одній науковій розвідці неможливо охопити усі антропоцентричні компоненти релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття. Але з викладеного зробимо такі **висновки**:

1) антропоцентризм релігійно-філософських поглядів церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття дає змогу визначити провідні концептуальні складові у процесі осмислення феномена людина, гуманістичних критеріїв її буттєвості тощо. Основним концептуальним напрямом визначено положення християнського антропоцентризму через призму теоцентризму, оскільки людинолюбство розглядається у площині визнання Бога єдиним началом та центром всесвіту;

2) концепт християнського антропоцентризму у творчій спадщині церковних діячів Волині досліджуваного періоду апелює до засадничих положень української філософської думки періоду Відродження та визначається такими ознаками: антеїзмом, кордоцентричністю та екзистенціальними тенденціями;

3) в російській та українській філософській думці кінця XIX – початку XX століття смисложиттєве становлення людини відбувається через систему чуттєвого сприйняття, особливо серцем. Отже, концепт християнського антропоцентризму тяжіє до кордоцентризму, який концептуалізується у творчій спадщині церковних діячів Волині кінця XIX – початку XX століття.

Наголосимо, що з'ясування антропологічних підвалин релігійно-філософських поглядів М. Теодоровича, А. Хойнацького та А. Сендульського є важливим фактологічним матеріалом для з'ясування сучасного трактування концепту християнського антропоцентризму у модерних релігієзнавчо-філософських студіях православних єпархій, священників практиків, богословів тощо.

Література

1. Багнюк А., Стародубець В. Філософія. Ч. 1. Історико-філософський вступ / А. Багнюк, В. Стародубець. – Тернопіль : Видавець Стародубець, 2005. – 304 с.
2. Зеньковский В. История русской философии / В. Зеньковский. – М. : “Академический Проект” “Раритет”, 2001. – 880 с.
3. Михайлишин Г. Аксіомістивні аспекти гуманізму на сучасному етапі розвитку людства / Г. Михайлишин // Мультиверсум. – 2012. – № 8 (116). – С. 105 – 117.
4. Релігієзнавчий словник / [за ред. проф. А. Колодного, Б. Лобовика]. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
5. Сендульский А. Поучение в неделю 11-ю по Пятидесятнице / А. Сендульский // Волынские епархиальные ведомости. – 1868. – № 23. – С. 707 – 709.
6. Теодорович Н. Человек отовсюду окружен тайнами и загадками и есть сам для себя первая загадка / Н. Теодорович // Волынские епархиальные ведомости. – 1885. – № 17. – С. 589 – 597.
7. Флоровский Г. На пути русского богословия / Г. Флоровский. – Париж : YMCA-Press, 1983. – 600 с.
8. Хойнацкий А. Речь, пред принесением присяги на верность подданства его Императорскому величеству, благочестивейшему Государю Императору Александру Александровичу / А. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1881. – № 9. – С. 273 – 275.
9. Хойнацкий А. Поминовение об усопшем студенте историко-филологического института имени князя Безбородка Тихоне Васильевиче Стемковском в Нежинский институт Свято-Александровской церкви / А. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1876. – № 23. – С. 798 – 801.
10. Хойнацкий А. Православие на Западе России в своих ближайших представителях или Патерик Волыно-Почаевский в двух частях. – Житомир : “Житомир-РИКО-ПРЕС-РЕКЛАМА”, 1997. – 494 с.

Мороз Елена. Антропоцентризм религиозно-философских взглядов церковных деятелей. Волыни конца XIX – начала XX века. Рассмотрены основные черты антропоцентризма как ведущего концепта религиозно-философских исследований, проанализированы основоположные основы христианского антропоцентризма в творчестве представителей православного духовенства Волыни в конце XIX – в начале XX века, а также специфика толкования ими антропологическо-гуманистической проблематики.

Ключевые слова: антропоцентризм, гуманизм, гуманистическая парадигма, отношение “человек-Бог”, православие, антропологическо-гуманистические тенденции.

Moroz Olena. Anthropocentrism of religious and philosophical views of Volyn church leaders of the late 19th – early 20th century. In the article the issue of the concept of anthropocentrism as the leading religious and philosophical studies has been highlighted. Some bases of fundamental foundations of Christian anthropocentrism in the works of the Volyn Orthodox clergy representatives in the late 19th – early 20th century, as well as their specific interpretation of anthropological-humanistic perspective have been analyzed.

Keywords: anthropocentrism, humanism, humanistic paradigm, relation of “man-God”, Orthodoxy, anthropological-humanistic tendencies.